

RELIGIE ȘI URBANISM ÎN DACIA ROMANĂ

Constantin Pop

Importanța politică romană de urbanizare a provinciei Dacia - ca de altfel și în celelalte regiuni ale Imperiului - îmbracă cele mai felurite aspecte. În cadrul acestui vast plan, un deosebit rol l-a jucat și dezvoltarea rețelei edilitare¹ a așezărilor din această regiune nord-danubiană.

Subiectul este deosebit de amplu, așa că în cele ce urmează mă voi ocupa doar de atestarea unor temple² din Dacia, încercând, totodată o încadrare a lor geografică și plasarea topografică într-un sistem urbanistic bine determinat.

Fiind vorba de o provincie masiv colonizată, cu numeroase populații, venite aici *ex toto orbe Romano*³, era normal ca aceste grupuri etnice (fie coloniști, fie militari), să transleze, pe aceste meleaguri, tradiții originare pe care lè-au cultivat mai departe, adăugându-le cultelor care alcătuiau religia oficială de stat (cele ale pantheonului clasic greco-roman, al Romei ori cel referitor la *Domus Divina*).

Pentru a înțelege, pe deplin, activitatea romană de constituire a edificiilor sfinte, acțiune mai amplă decât lasă să se întrevadă descoperirile arheologice și textele epigrafice, găsesc necesar de a prezenta, măcar, o listă, - dacă nu exhaustivă, cel puțin cât mai completă - , în care am înmănușiat construcțiile religioase din această provincie. Multe dintre ele au fost depistate prin cercetări sistematice de specialitate, altele fortuit, dar tot atât de multe nu ne sunt cunoscute decât din inscripții. Ele vor întregi, - sper -, imaginea politicii de urbanizare în domeniul manifestărilor cultice a Daciei.

Pentru ușurarea lecturării listei de edificii religioase din provincia traiană se impun câteva precizări: lăcașurile vor fi doar enumerate (așezările antice în care au fost depistate sunt aranjate în ordinea alfabetică a localităților actuale,

1. În acest sens, sunt de remarcat, până acum, două importante manifestări științifice, privind politica edilitară a Imperiului, și anume, colocviile româno-elvețiene. Începutul a fost făcut la sesiunea de la Deva, 1991 (vezi Actele colocviului, *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain. Actes du 1er Colloque Roumano-Suisse, Deva, 1991*, Cluj-Napoca, 1993, în continuare, prescurtarea *Politique*), urmată de întâlnirea de la Berna (1993, lucrările se află sub tipar) și, sper, în continuarea acestui Colocviu, la sesiunea de la Cluj (1995).

2. Bibliografia problemei este imensă. Un ultim studiu, privind teritoriul capitalei Daciei, C.Pop, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa et ses endroits: colons, religions, saintes demeures*, conferință, Berna, 1993, în curs de editare).

3. *Eutropius*, VIII,6,1.

deci, nu comentate și fără exemplificarea dedicanțiilor, a detaliilor tehnice etc., iar din bibliografia enormă, scrisă până astăzi, despre această temă, am ales doar studiile mai importante ori mai recente). Faptul se datorează, poate, și spațiului de timp limitat al unei simple lucrări la o sesiune, fie ea chiar omagială, care nu permite acest lucru.

CONSTRUCȚIILE AU FOST ÎMPĂRȚITE ÎN PATRU CATEGORII:

A. Identificate prin săpături arheologice și nominalizate; B. Depistate prin cercetări, cărora însă nu li se cunoaște divinitatea tutelară; C. Atestări de clădiri cu specificarea zeității amintită în inscripții, monumente sculpturale sau presupuse de diferiți istorici; D. Texte epigrafice referitoare la posibile edificii religioase, fără designarea celui (celor) cărei i se aduce dedicația.

I. ALBA IULIA (în tabelul de față s-a considerat localitatea actuală intrisecă și nu împărțită în cele două orașe, așa cum a ființat ea în epoca romană).

A. 1. Apollo⁴. 2. Liber Pater⁵. C.3. *Aedes Augustalium*⁶. 4. *Asklepeion*⁷. 5. *Baltis Caelestis*⁸. 6. *Diana*⁹. 7. *Dominae (Matronae ?)*¹⁰. 8. *Fortuna Supera*¹¹. 9. *Juppiter (temple ?, poate și cu Junona)*¹². 10. *Iarhibolus (Deus Sol Hierbolus)*¹³. 11. *Juppiter Dolichenus*¹⁴. 12. *Mithras (Sol Invictus Mithras)*¹⁵. 13. *Nemesis*¹⁶. 14. *Sol Invictus*¹⁷. D. 15-18. Patru inscripții cu temple nenominalizate¹⁸. Deci, la *Apulum* sunt depistate un total de 18 construcții religioase, din care, două atestate arheologic, cu divinitate sigură (pantheonul greco-roman: Apollo și Liber Pater), 12 cunoscute din inscripții (5 clasice: parda Aesculapius și Hygia, Diana, Fortuna, Juppiter, Nemesis; 5 orientale: Baltis, Jarhibolus, Juppiter Dolichenus, Mithras, Sol; o religie oficială de stat: edificiul augustalilor; o zeitate de origine celto-germanică: Dominae și 4 neidentificate.

4. Informația colegei Viorica Rusu-Bolindeț, căreia îi mulțumesc și pe această cale.

5. Săpăturile arheologice conduse de Alexandru Diaconescu, de la Universitatea Clujeană. Apreciez informația aceleiași colege amabile (vezi, nota 4).

6. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p.382.

7. I.H.Crișan, în *Apulum*, IX, 1971, p.341-346; M.Bărbulescu, *Culte greco-romane în provincia Dacia*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1985, sus. p.110.

8. M. Macrea, *op.cit.*, p.372.

9. M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.60.

10. M. Macrea, *op.cit.*, p.377.

11. CIL, III, 1014; D.Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană* (ulterior, prescurtarea OTS), București, 1968, p.153.

12. CIL, III, 1069-1070; OTS, p.153.

13. CIL, III, 1108; M. Macrea, *op.cit.*, p.373; S.Sanie, *Culte orientale în Dacia romană. 1. Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981 p.194

14. CIL, III, 7660; S.Sanie, *op.cit.*, p.42, addenda, p.291

15. CIL, III, 1111, 7776; OTS, p.153

16. CIL, III, 14474; OTS, p.153; M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.157

17. S.Sanie, *op.cit.*, p.133

18. CIL, III, 1079, 1160, 1164, 7760; OTS, p.153; M. Macrea, *op.cit.*, p.273

II. BĂILE HERCULANE

B.1. Posibil, Hercules¹⁹. C.2. Aesculapius - Hygia²⁰. *Ad Mediam* se prezintă pe listă cu două edificii, unul, dedicat divinităților vindecătoare clasice, celălalt, pentru cunoscutul erou mitic, protectorul acestei stațiuni balneare în antichitate.

III. CĂȘEIU (jud.Cluj)

C.1. Nemesis²¹. La *Samus* apare, astfel, o construcție a unei zeițe din pantheonul greco-roman.

IV. CELEIU (jud.Olt)

B.1. Poate Triada Capitolină (Juppiter, Junona, Minerva)²². C.2. Hercules²³. Nemesis²⁴. Trei atestări (una, - nr.1 -, prin săpături arheologice ale poetului Cezar Bolliac, în secolul trecut; două pe bază de inscripții și monumente sculpturale, nr. 2-3, pentru tot atâtea personaje clasice.

V. CIOROIU NOU (jud.Olt)

B.1. Hercules²⁵. O clădire (pusă sub semnul întrebării), în onorea semizeului clasic la *Statio Aquensis*, Dacia Inferioară).

VI. CLUJ

B.1. Probabil, Iuppiter (Optimus Maximus) (inscripție cu Silvanus)²⁶. C.2. *Aedes Augustalium*²⁷. 3. Dea Syria²⁸. La *Napoca*, în total, trei edificii de cult (unul pentru unul sau doi zei clasici - nr.1 -, altul în cinstea cultului imperial, - nr.2 -, al treilea. - nr.3 -, pentru o divinitate orientală).

VII. DOȘTAT (jud.Alba)

C.1. Mithras²⁹. Deci, un *milthraeum*.

VIII. GEOAGIU BĂI

A.1. *Nymphaeum*³⁰. C.2. Divinitățile vindecătoare³¹. Sunt la *Germisara*, două edificii închinată personajelor clasice (una, cercetată arheologic, - nr.1 -, cealaltă, prezumtivă, nr. 2 -).

IX. GRĂDIȘTEA DE MUNTE (jud.Hunedoara)

C.1. Cultul imperial³². Vechea capitală dacică, *Sarmizegetusa Regia*, prezintă un posibil sanctuar (comemorativ ?) pentru exprimarea loialității față de împărați.

19. OTS, p.27; M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.91

20. M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.111

21. CIL, III, 825; OTS, p.261; M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.157

22. D.Tudor, *Oltenia romană*, ediția a III-a (abrevierea bibliografică OR3), București, 1968, p.209-395.

23. M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.91

24. OR3, p.209, 399-400; IDR, II, 197; M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.157

25. D.Tudor, *În Omagiu lui P.Constantinescu-Iași* cu prilejul împlinirii a 70 de ani (prescurtarea *Omagiu*), București, 1965, p.109-115; OR3, p.215-216; M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.91.

26. I.Mitrofan, în *ActaMN*, XIII, 1976, p.199-200; C.Pop, în *Politique*, p.65.

27. M.Macrea, *op.cit.*, p.382.

28. H.Daicovicu, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p.40.

29. CIL, III, 7728; OTS, p.141; M.Macrea, *op.cit.*, p.381.

30. I.Piso, A.Rusu, în *Revista Monumentelor Istorice*, 1, București, 1990, p.9-17; A.Rusu, E.Pescaru, în *Politique*, p.201-214.

31. M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.111.

32. Idem, *op.cit.*, 51-52.

X. INLĂCENI (jud. Harghita)

C.1. Ipotetic, Diana³³. Deci, o clădire pentru o divinitate clasică.

XI. JUPA (jud. Caraș-Severin)

A.1. Apollo³⁴. La *Tibiscum*, o atestare arheologică a unui personaj din pantheon.

XII. MARGA (jud. Caraș-Severin)

C.1. Probabil, Nemesis³⁵. De la *Pons Augusti* (Marga ?) provine o inscripție, ce documentează o zeiță clasică.

XIII. MOIGRAD (Jud. Sălaj)

A.1. Belus (Deus Patrius, inscripție cu Juppiter Optimus Maximus)³⁶. Liber Pater³⁷. B.3. Poate, Mithras³⁸. 4. Probabil, Nemesis³⁹. 5. Templu ipotetic⁴⁰. C. Dea Syria⁴¹. Juppiter⁴². La *Porolissum* își au sediul 7 edificii cultice, dintre care două mărturisite arheologic, cu nominalizarea divinităților (una clasică, Liber Pater, cealaltă orientală, Belus), trei identificate prin săpături (două dintre ele au tutelajul incert, Nemesis, din pantheonul clasic și "persanul" Mithras) și, în sfârșit, din inscripții, protectoarea provinciei Syria și Juppiter, Stăpânul, de necontestat, al Olimpului (text epigrafic împreună cu Belus).

XIV. POJEJENA (jud. Caraș-Severin)

A.1. Mithras⁴³. Deci, un sanctuar subteran (*mithraeum*).

XV. RĂZBOIENI (jud. Alba)

C.1. Apollo⁴⁴. O construcție de cult pentru un zeu clasic.

XVI. REȘCA (jud. Olt)

B.1. Posibil, Mithras⁴⁵. C.2. Probabil, Hercules⁴⁶. De la *Romula* provin, astfel, două locașuri, unul, depistat arheologic (*mithraeum*), celălalt, cunoscut din inscripții și reprezentări sculpturale ale legendarului erou.

33. Idem, *op. cit.*, p.60.

34. I. Piso, P. Rogoza, în *Zeit schrift für Papyrologie und Epigraphik*, 58, Bonn, 1985, p.211-218; P. Bona, P. Rogoza, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p.439, 441; A. Ardeț, în *Politique*, p.84.

35. *IDR*, III, 1, 272. Nu există certitudinea că inscripția, descoperită la sfârșitul secolului al XVII-lea, astăzi pierdută și care amintește că în cinstea zeiței Nemesis, *Aelius Diogenes* și soția sa, *Silia Valeria*, au construit un templu "prin mijloace proprii", concesional unui *collegium utriclariorum*, ar constitui "piatra de fundație" a templului nemesiatic din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (cf. H. Daicovicu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, - în continuare, abrevierea *Colonia* -, București, 1984, p.109). Motivul este simplu: în capitală nu a funcționat un astfel de colegiu (vezi, C. Pop, *op. cit.*, nr. E1), iar la Marga da! Eventual, epigrafa este originară din această localitate ori adusă dintr-un centru urban al Daciei, mai apropiat (fie din capitala provinciei, fie din *Tibiscum* (cf., *IDR*, III/1, p.239).

36. S. Sanie, *op. cit.*, p.175, 292; N. Gudea, *Porolissum. Res Publica Municipii Septimii Porolissensium* (ulterior, prescurtarea *Porolissum*), București, 1986, p.95-96, 220.

37. *OTS*, p.245; *Porolissum*, p.98-100; N. Gudea, *op. cit.*, p.14, 219.

38. *Porolissum*, p.108-109.

39. Mulțumesc și pe această cale colegului Bajusz István, de la Muzeul de Istorie și Artă din Zalău, pentru cele relatate.

40. *Porolissum*, p.109.

41. S. Sanie, *op. cit.*, p.110; *Porolissum*, p.105-108.

42. *Porolissum*, p.95-96.

43. N. Gudea, O. Bozu, în *Banatica*, IV, 1977, p.117-132; N. Gudea, O. Bozu, în *SCIV*, 29, 4, 1978, p.563-571.

44. M. Bărbulescu, *op. cit.*, p.51.

45. *OR3*, p.399; *OTS*, p.354.

46. *OR3*, p.389.

XVII. SARMIZEGETUSA (jud. Hunedoara)

A.1. *Aedes Augustalium*⁴⁷. 2. Perechea Aesculapius - Hygia⁴⁸. 3. Cultul "Casa Divine" (cu resturi statuate ale lui Septimius Severus)⁴⁹. 4. Liber Pater⁵⁰ (în templu, inițial, există o încăpere, cu altar și reliefuli dedicate lui Silvanus⁵¹). 5. Mithras⁵². 6. Nemesis⁵³. 7. *Nymphaeum*⁵⁴. 8. Silvanus⁵⁵. 9. "Zeii patriei" palmyro-sirieni (Malachbelus, Bel Ahamon, Fenebal, - incorect Benefal, Manavat)⁵⁶. B.10. EM (= *Extra Muros*)¹⁶ ⁵⁷. 11. EM 17⁵⁸. 12. EM20 (?)⁵⁹. 13. EM22 (cercetări neterminate, poate Roma și Augustus)⁶⁰. 14. EM23 (săpături parțiale, posibil parda Dis Pater și Proserpina)⁶¹. 15. EM24 (basilică ?)⁶². 16. Templul "mare" (= sincretist, închinat mai multor divinități, Diana Augusta, Hercules Augustus, Junona)⁶³. C.17. Bel Hamon⁶⁴. 18. Caelestis Virgo Augusta⁶⁵. 19. Posibil, Dea Regina (divinitate misterioasă, ipostaza unei zeițe principale din pantheonul greco-roman)⁶⁶. Diana⁶⁷. 21. Probabil, Fortuna⁶⁸. 22. Isis⁶⁹. 23. Jupiter Dolichenus⁷⁰. 24. Ipotetic (din nou !) "Zeii patriei"⁷¹. D.25-26. Două texte epigrafice⁷², care "vorbesc" de temple, însă nenominalizate.

Totalul celor 26 de edificii de cult, depistate până astăzi, în capitala Daciei, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, se repartizează, după cum urmează: nouă locașuri religioase ale unor divinități nominalizate, cercetate arheologic (cinci zeități din pantheonul clasic: Aesculapius-Hygia, Liber Pater, Nemesis,

47. C.Daicovicu, în *Dacia*, I, 1924, p.224-263; idem, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932, p.516-556; *Colonia*, p.145-159. Cercetările în for și palatul augustalilor continuă și astăzi, ele fiind efectuate de un colectiv universitar clujean, coordonat de către Ioan Piso.

48. *Colonia*, p.116-123.

49. Vezi, *Șantierul Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1993*, editată cu ocazia celei de-a XXVIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Satu Mare, 12-15 mai 1994, nr.150, p.69.

50. *Colonia*, p.109-116.

51. *Colonia*, p.111-114.

52. *Colonia*, p.68-70.

54. Informație deosebit de amabilă a colegului Ioan Piso, căruia îi exprim întreaga grațitudine.

55. *Colonia*, p.127-129.

56. *Colonia*, p.70-73.

57. D.Alicu, în *Politique*, p.30, fig.3; C.Pop, *op.cit.*, nr.A7-9, fig.1.

58. *Ibidem*.

59. *Ibidem*.

60. D.Alicu, *op.cit.*, fig.3.

61. C.Daicovicu, în *Dacia*, I, 1924, p.228-229 și planul topografic de la p.263; D.Alicu, *op.cit.*, p.30, fig.3; C.Pop, *op.cit.*, nr.A7-9 și A14, fig.1.

62. *Ibidem*.

63. *Colonia*, p.123-127.

64. C.Daicovicu, H.Daicovicu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, București, 1962, pl.I; C.Pop, *op.cit.*, nr.A18, fig.1.

65. C.Daicovicu, H.Daicovicu, *op.cit.*, p.30, pl.I; M.Macrea, *op.cit.*, p.275; C.Pop, *op.cit.*, nr.A16, fig.1.

66. CIL, III, 1341; M.Macrea, *op.cit.*, p.375; *IDR*, III/2, 19; A.Paki, în *Politique*, p.113; C.Pop, *op.cit.*, nr.A15.

67. CIL, III, 7961; C.Daicovicu, *op.cit.*, p.30, pl.I; D.Alicu, C.Pop, V.Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa, British Archaeological Reports*, International Series 55, Oxford, 1979; C.Pop, *op.cit.*, nr.A12, fig.1.

68. *IDR*, III/2, p.186; C.Pop, *op.cit.*, nr.A12.

69. CIL, III, 1341; M.Macrea, *op.cit.*, p.375.

70. C.Daicovicu, H.Daicovicu, *op.cit.*, p.30, pl.I; C.Pop, *op.cit.*, nr.A17, fig.1.

71. C.Daicovicu, H.Daicovicu, *op.cit.*, pl.I; C.Pop, *op.cit.*, nr.A19, fig.1.

72. M.Macrea, *op.cit.*, p.384; *IDR*, III/2, 7, 22; C.Pop, *op.cit.*, p.A20-21.

Nymphaeum, Silvanus; două pentru cultul oficial al împăraților și "Casei Divine" (*in honorem Domus Divinae*): *Aedes Augustalium* și sanctuarul, cu fragmentele statuii lui Septimius Severus; alte două închinat zeilor orientali: *mithraeum* și cei palmyro-sirieni); 7 clădiri depistate prin săpături, cărora însă nu li se cunoaște ori nu li se bănuie doar divinitatea tutelară (EM16, EM17, poate, EM20, EM22 - posibil, templul Romei și al lui Augustus, EM23 - să fie, oare, cel închinat lui Dis Pater și Proserpinei ?, EM24 - basilică ? și templul sincretist - Diana, Hercules, Junona); opt atestări prin informații epigrafice, care designează numele personajelor (trei din "lumea" clasică: "misterioasa" Dea Regina, Diana și Fortuna; două de origine nord-africană: Caelestis, Isis și trei orientale: Bel Hamon, Juppiter Dolichenus, "Zeii patriei"), în fine două documente scrise amintind de posibile construcții religioase, dar fără designarea protectorului.

XVIII. SĂCELU (jud.Gorj)

C.1. Zeitățile vindecătoare⁷³. Deci o posibilă construcție de venerare pentru clasicii Aesculapius și Hygia.

XIX. SLĂVENI (jud.Olt)

B.1. Mithras⁷⁴. La Slăveni, un ipotetic *mithraeum*.

XX. ȘARD (jud.Alba)

C.1. Sol Invictus⁷⁵. Zeul "Soare", originar din Orient prezent aici.

XXI. TURDA

C.1. *Aedes Augustalium*⁷⁶. 2. Azizos (Bonus Puer Conservator)⁷⁷. 3. Hercules⁷⁸. 4. Isis⁷⁹. 5. Poate, Juppiter⁸⁰. 6. Mithras (informație foarte recentă și prețioasă Claudia Luca). 7. Saturnus (inscripție cu Latona)⁸¹. Astfel, de la Potaissa se cunosc măturii epigrafice referitoare la șapte manifestări cultice (trei clasice, Hercules, Juppiter, Saturnus, două orientale, Azizos și Mithras, alta nord-africană, Isis, precum și una pentru cinstirea împăraților).

XXII. TURNU SEVERIN

C.1. *Aedes Augustalium*⁸². 2. Cybele⁸³. Deci, *Drobeta* se înscrie pe listă cu două atestări scrise: proslăvirea cultului oficial și o zeiță microasiatică.

XXIII. VEȚEL (jud.Hunedoara)

A.1. Juppiter Erapolitanus (Hierapolitanus)⁸⁴. 2. "Zeii mauri"⁸⁵. C.3. Isis⁸⁶. 4. Mithras⁸⁷. 5. Silvanus (Domesticus)⁸⁸. 6. Sol Invictus⁸⁹. D.7. Templu

73. M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.111.

74. *OTS*, p.358.

75. I.I.Russu, în *SCIV*, 18,1,1967, p.178; S.Sanie, *op.cit.*, p.131.

76. M.Macrea, *op.cit.*, p.382.

77. *CIL*, III, 875; M.Macrea, *op.cit.*, p.373; S.Sanie, *op.cit.*, p.119.

78. M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.92.

79. *CIL*, III, 882; M.Macrea, *op.cit.*, p.375.

80. M.Bărbulescu, A.Căținaș, în *Politique*, p.49-54.

81. M.Bărbulescu, A.Căținaș, în *Apulum*, XVII, 1979, p.215-223.

82. M.Macrea, *op.cit.*, p.382.

83. *CIL*, III, 1582; *OR3*, p.382.

84. Oct.Floca, în *Materiale*, I, 1953, p.773-784; S.Sanie, *op.cit.*, p.95-97; *IDR*, III/3, 97.

85. C.Daicovicu, în *Sargetia*, II, 1941, p.117-125; *IDR*, III/3, 47.

86. *CIL*, III, 7907; M.Macrea, *op.cit.*, p.375; *IDR*, III/3, 48.

87. *IDR*, III/49.

88. *OTS*, p.124; *IDR*, III/3, 131 și p.138.

89. S.Sanie, *op.cit.*, p.133.

nenominalizat⁹⁰. *Micia* apare în acest tabel cu șapte locașuri religioase: două nenominalizate ieșite la iveală datorită cercetărilor arheologice, închinată cultului nord-african al "Zeilor mauri" și oriental (Juppiter Erapolitanus), patru informații epigrafice (Silvanus, zeu din pantheonul greco-roman, Mithras și Sol, asiatici, Isis, egipteană) și o inscripție despre o clădire a unui templu neprecizat.

XXIV. ZLATNA

C.1. Perechea Aesculapius-Hygia⁹¹. 2. Fortuna⁹². 3. Juppiter Dolichenus⁹³. D.4. Edificiu cultic nedesignat⁹⁴. Deci, din *Ampelum* "vorbesc" patru inscripții: două despre zeii clasici (pereda protectorilor medicinei și Fortuna), una amintind de "orientalul" Juppiter Dolichenus, și, în sfârșit, o informație despre existența unui templu căruia nu i se cunoaște protectorul.

*
* * *

Din tabelul de față, se poate deduce că în Dacia romană, - până în prezent -, s-au identificat, cu certitudine ori posibile, edificii de cult în 24 de localități, grupate astfel: 16 în *Dacia Superior* (Alba Iulia, Cășeu, Cluj, Doștat, Geoagiu-Băi, Grădiștea de Munte, Inlăceni, Jupa, Marga, Moigrad, Războieni, Sarmizegetusa, Șard, Turda, Veșel, Zlatna), 8 în *Dacia Inferior* (Băile Herculane, Celeiu, Cioroiu Nou, Pojejena, Reșca, Săcelu, Slăveni, Turnu Severin). Referindu-mă la statutul juridico-administrativ al așezărilor antice din provincia noastră, 9 localități sunt orașe (7 în *Dacia Superior*: *Apulum*, - cum am afirmat, acest oraș l-au considerat o unitate intrisecă -, *Ampelum*, *Napoca*, *Porolissum*, *Potaissa*, *Tibiscum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și 2 în *Dacia Inferior*: *Drobeta*, *Romula*), 2 sunt principale localități, cu o viață cvasiurbană, plasate în întinse teritorii rurale (*Micia*, în *Dacia Superior*, *Sucidava*, în *Dacia Inferior*), 4 stațiuni termale (*Germisara*, în *Dacia Superior*, *Ad Mediam*, *Statio Aquensis*, Săcelu, în *Dacia Inferioară*) și chiar puncte vamale: Marga (*Pons Augusti*?). Restul, sunt așezări sătești, unele cu castre (de exemplu, Cășeu, Inlăceni, Pojejena, Slăveni etc.). Interesantă este constatarea lipsei templelor identificate în două din cele 12 orașe ale Daciei romane (*Dierna* și *Malva*, în continuare, timpul va decide). Deci, edificii cultice s-a construit în provincie, în diferite așezări, indiferent de statutul lor legislativ. De departe, primul loc îl deține metropola, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, cu 26 de atestări privitoare la construcțiile religioase, urmată de *Apulum* (de fapt, două centre urbane), cu un număr de 18 identificări (fapt meritoriu, cu atât mai mult cu cât săpăturile arheologice, sporadice, au fost stânjenite de dezvoltarea orașului modern), apoi *Potaissa* și *Porolissum* la mare distanță, cu câte 7 și 6 documentări. Neașteptat de puține indicii apar la *Napoca*

90. M. Macrea, *op. cit.*, p. 385.

91. *IDR*, III/3, 280; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 111.

92. *CIL*, III, 1014; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 153.

93. *CIL*, III, 7834; S. Sanie, *op. cit.*, p. 47.

94. M. Macrea, *op. cit.*, p. 273.

(3), *Drobeta* (2) și *Tibiscum* (1). Castele rurale, puternice, cu statut semiurban, sunt bine reprezentate (*Micia* 7, *Sucidava* 3). Surprinzătoare este în schimb, apariția în acest repertoriu, - este drept, doar cu probabilitate, - a unor mărunte puncte ale provinciei (Grădiștea de Munte, Șard ș.a.).

Planul⁹⁵ construcțiilor de cult din Dacia, atât cât au permis cercetările de specialitate, este cel obișnuit, întâlnit în celelalte regiuni ale Imperiului. Totuși, sunt sesizabile și unele particularități. Deci, în majoritatea cazurilor ele se înscriu în canonul clasic greco-roman: *tip templum* (cele mai numeroase), *sacellum* (Liber Pater, Moigrad), *fanum* (sanctuarele zeităților protectoare ale medicinei, dar cu plan gallo-roman, Sarmizegetusa, Apollo, Jupa etc.) ori *sacrarium* (Nemesis, Cășeiu ș.a.). Interesante sunt locașurile de închinare lui Mithras, ele prezentând elemente specifice (dar, totuși, banale) ale cultului respectiv (sunt subterane, cel mai eclatant exemplu fiind cel de la Moigrad, unde *mithraeum*-ul a fost descoperit la 5 m adâncime, față de nivelul de călcare antic⁹⁶; sunt plasate apoi în preajma unor ape curgătoare: la Sarmizegetusa pe malul stâng al pârâului "Apa Mică", la Slăveni, lângă Olt, la Reșca, în apropierea Tesluiului și a unei fântâni, etc., așa cum cerea dogma acestei religii orientale). De remarcat, că două sanctuare ale divinității s-au depistat în castele (Moigrad și Pojejena), fapt, oarecum, ieșit din comun.

Dar în planimetria urbanistică, arhitecturală a unui oraș clasic roman, templele trebuiau să fie grupate pe o arie edilitară, de unde și denumirea acestora de "zonă sacră". Din păcate, deocamdată, în Dacia nu s-au putut stabili, cu certitudine, decât două astfel de suprafețe, și, anume, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Porolissum* și tot atâtea ipotetice, la *Apulum* și *Micia*.

În cazul planimetriei ulpine⁹⁷ constată, o imaginară linie de demarcația, pe axa nord-sud, între plasarea edificiilor cultice închinare zeilor de diferite origini, edificii investigate prin săpătură ori documentate epigrafic. Punctul nodal de separare îl constituie forul (în interiorul căruia se găsește *Aedes Augustalium* și în imediata apropiere, alte două obiective: *nymphaeum* și sanctuarul *in honorem Domus Divinae*, cu fragmentele statuare ale împăratului Septimius Severus): la răsărit, fiindăm locașurile divinităților clasice (Nemesis, Liber Pater, perada Aesculapius - Hygia, templul sincretist, Silvanus, EM 16, EM 17, EM 20?, EM 22, EM 23 - Dis Pater și Proserpina?, Diana?, EM 24) și la apus, cele africanorientale: Mithras, "Zei palmyro-sirieni", Juppiter Dolichenus "?", Bel Hamon?, Caelestis?, "Zei patriei"?).

Iată acum, reperele topografice ale punctelor din cele 13 localități ale Daciei în care s-au identificat, - prin cercetări, mai mult sau mai puțin sistematice - , edificii de cult.

1. Alba Iulia. a. Apollo - zona de peste calea ferată Alba-Iulia - Deva, cartierul Partoș (*Colonia Aurelia*). b. Liber Pater - împrejurimile Fabricii

95 Pentru evitarea repetițiilor, vezi bibliografia din text a edificiilor, enumerate în tabelul de față.

96 *Porolissum*, p.108.

97 Vezi planurile, la D.Alicu, *op.cit.*, fig.3; C.Pop, *op.cit.*, fig.1.

“Porțelanul”, același cartier. Aici, se presupune că ar fi existat “incinta sacră”, în care, ipotetic, era plasat și asklepeion-ul (a se vedea mai departe).

2. Băile Herculan. a. Hercules, poate un sanctuar distrus de austrieci, prin lucrările de modernizare ale stațiunii, pe locul actualului bazin de înot al Stabilimentului hidraulic.

3. Celeiu. a. Ipotetic, “Triada Capitolină” - săpături efectuate în 1869, de către poetul Cezar Bolliac, lângă ruinele podului roman de peste Dunăre.

4. Cioroiu Nou a. Posibil, Hercules - lângă șanțul estic al cetății, la aproximativ 60 m sud-est de podul de peste apa Cioroiului. De notat, că în imediata apropiere a edificiului dezvelit, s-a descoperit o cavitate, cu numeroase fragmente statuare ale unor divinități romane, cavitate, care, după părerea lui D.Tudor⁹⁸, ar reprezenta un depozit, *membra disiecta*, în care au fost adunate monumentele sculpturale, deteriorate din așezare și îngropate cu un anumit ritual religios, ca proprietate sacră a zeilor.

5. Cluj. a. Pare-se, Juppiter (inscripție cu Silvanus) - str. Gheorghe Doja (cu ocazia edificării “Magazinului Central”), alături de patru imense coloane.

6. Geoagiu Băi. a. *Nymphaeum* - punctul numit “Dâmbul Romanilor”, în centrul actualei stațiuni de tratament, în vecinătatea piscinei balneare.

7. Jupa. a. Apollo - circa 1,5 km de *municipium Tibiscum*, în hotarul Comunei Iaz.

8. Moigrad. - “Terasa Sanctualelor” (“sacră”), sectorul nordic al orașului roman (platoul dintre dealurile “Ferice” și “Pomăt”, la circa 500 m, nord, de castru: a. Liber Pater - lângă poarta de intrare a fortificației. b. Belus - construit peste sanctuarul precedent, distrus de un incendiu. c. Edificiu religios nenominalizat - în imediata apropiere de precedentele, despărțit de acestea printr-un canal (șanț de rigolă). d. Posibil, *mithraeum* - castrul de pe dealul “Pomăt”, lângă clădirea comandamentului (*latus sinistrum*, în partea dinspre via principalis spre *porta sinistra*), la 5 m adâncime, față de nivelul de călcare roman. - *Amfiteatrul* (sectorul sud-estic al orașului). d. Pare-se, Nemesis - într-o celulă a clădirii de spectacole.

9. Pojejena. a. Mithras - turnul de colț nord-estic al castrului, reamenajat în sanctuar.

10. Reșca. a. Mithras - gura râului Teslui, lângă fortificația romană, în apropierea unei fântâni.

11. Sarmizegetusa - “Zona sacră” - est de amfiteatru și la nord, *extra muros*, de orașul antic. a. Liber Pater (clădire, inițial cu o încăpere ce servea cultului lui Silvanus). b. Cuplul Aesculapius - Hygia (complex de patru sanctuare). c. EM 16. d. EM 17. e. EM 24 (basilică?) și în imediata vecinătate, la sud de “incinta sacră”, f. Templul sincretist (denumit și “templul mare”, datorită dimensiunilor sale, de 46, 30 x 14 m, cea mai grandioasă construcție a genului, cunoscută în Dacia). g. Silvanus. h. EM 20 ? i. EM 22 (templul Romei și al lui Augustus ?), iar la sud-est de amfiteatru, la câțiva metri depărtare de arena de spectacole, j. Nemesis. k. EM 23 (ipotetic, Dis Pater și Proserpina) - est de incinta orașului. l. Mithras - sud-vest, pe malul stâng al pâraului “Apa Mică”. m. “Zeii palmyro-sirieni” - vest de comuna Sarmizegetusa, pe dealul “Delineștilor”

(punct identificat ca fiind cel mai îndepărtat față de centrul capitalei antice). Zona Forului (*intra muros*) - n. *Aedes Augustalium* - porțiune din nordul pieții. o-p. *Nymphaeum* și sanctuarul în *honorem Domus Divinae* (cu resturile statuii lui Septimius Severus) - lângă fațada nordică a forului, pe *decumanus maximus*.

12. Slăveni. a. Probabil, *mithraeum* - într-o râpă pe malul Oltului, identificat datorită eroziunii solului și descris de către Vl. de Blaremburg și Felix Lajard, în anul 1836.

13. Vețel. a. Jupiter Erapolitanus - punctul denumit de localnici "La Hotar", 400 m sud-est de castru. b. "Zeii mauri" - locul "Comoară" - la circa 1 km S-V de fortificație, în hotarul satului Herepea. Aici, în împrejurimile castrului, ipotetic este posibil să fi fost "zona sacră".

De asemenea, există câteva puncte din diferite așezări romane ale provinciei, care ar putea indica, - cu ajutorul textelor epigrafice, descoperite acolo - , suprafețele unor clădiri religioase. Un grăitor exemplu în această privință, îl constituie *ex voto*-ul lui Jupiter Erapolitanus, mai întâi descoperit în locul "La Hotare", care, apoi, a permis degajarea terenului prin investigații ulterioare, ordonate). Astfel de puncte ipotetice ar fi:

1. Alba Iulia - Zona lacului Tăușor (Cartier Partoș, *Colonia Aurelia*), poate "incinta sfântă", unde probabil, ființa *asklepeion*-ul, plasat aici de M. Bărbulescu⁹⁹ (spre deosebire de I.M. Crișan¹⁰⁰, care îl considera ca făcând parte din municipiul ce a luat naștere în jurul castrului) legiunii XIII *Gemina*.

2. Grădiștea de Munte - locul denumit "Sub Cetate", posibil spațiu pentru un sanctuar comemorativ în cinstea împăraților.

3. Războieni - punctul "Cetate", edificiu Apollo (?).

4. Sarmizegetusa - *Intra muros*. a. Jupiter Dolichenus - colțul sud-vestic al capitalei. b. Bel Mamon - clădire semnalată în porțiunea de N-V a metropolei. - *Extra muros*. c. Diana - edificiu, probabil, plasat spre sud-est. d. Caelestis - Zona cuprinsă între punctul "Drașcov" și gara de cale ferată a actualei comunei comune, în apropierea "Căminului cultural". e. "Zeii patriei" - în vecinătatea "incintei sacre", la nord-vest de aceasta, lângă șoseaua națională Hațeg - Caransebeș, vis-à-vis de Primăria Comunei, pe locul de parcare a unei foste cabane turistice demolate.

5. Turda. a. Hercules - venerat în castrul Legiunii V *Macedonica* (de unde provin fragmente sculpturale și inscripții ale eroului mitic, zona de lângă *principia* - str. Cheii (din 5 inscripții apărute aici, două sunt dedicate lui; în 1986, s-a executat un sondaj de verificare, însă needificator). c. Saturnus (epigrafă cu Latona) - cariera de argilă de la poalele dealului "Șuia", la S-V de orașul contemporan. d. Probabil, Mithras, sanctuar ipotetic pe Dealul "Zânelor".

6. Zlatna. a. Aesculapius și Hygia - punctul "Grui" ("Cheia Grui").

Cât cuprinde privește inscripțiile, care amintesc de funcționarea unor edificii de cult în Dacia, care încă nu au fost depistate prin cercetări de

98. *Omagiu*, p.114.

99. M.Bărbulescu, *op.cit.*, p.51.

100. I.H.Crișan, *op.cit.*, p.346.

specialitate, multe dintre ele constituie surse indirecte de documentare (pomenesc fie de colegiul preoțesc al augustailor ori de diverși flameni și sacerdoți ai unor religii, de paznicii câtorva temple nenominalizate, fie de construcții ale genului, ce nu specifică divinitatea tutelată ș.a.).

În continuare, pe baza săpăturilor arheologice și a inscripțiilor, cărora li se cunoaște locul de 15 sunt divinități clasice: 1. Aesculapius și Hygia (la Alba Iulia, Băile Herculane, Geoagiu Băi, Sarmizegetusa, Săcelu, Zlatna). 2. Apollo (Alba Iulia, Jupa, Războieni). 3. Dea Regina (armizegetusa). 4. Diana (Alba Iulia, Înălăceni, Sarmizegetusa, Zlatna). 5. Dis Pater și Proserpina (Sarmizegetusa). 6. Fortuna (Alba Iulia, Sarmizegetusa, Zlatna). 7. Hercules (Băile Herculane, Celeiu, Cioroiu Nou, Reșca, Sarmizegetusa, Turda). 8. Iunona (în cadrul "Triadei Cepioline"?, Alba Iulia, Sarmizegetusa). 9. Juppiter (tot în "triadă" sau singur ori cu alte divinități, de pildă, Silvanus: Alba Iulia, Cluj, Moigrad, Turda). 10. Liber Pater (Alba Iulia, Moigrad, Sarmizegetusa). 11. Minerva (în "triadă", Celeiu?). 12. Nemesis (Alba Iulia, Cășeu, Celeiu, Marga, Moigrad, Sarmizegetusa). 13. Nimfe (Geoagiu Băi, Sarmizegetusa). 14. Saturnus (inscripție cu Latona, Turda). 15. Silvanus (cu Juppiter, Cluj ?, Sarmizegetusa, Vețel); 11 zei de origine orientală: 16. Azizos (Turda). 17. Baltis (Alba Iulia). 18. Belus (Moigrad, Bel Hamon = Sarmizegetusa). 19. Dea Syria (Cluj, Moigrad). 20. Iarhibolus (Alba Iulia). 21. Juppiter Dolichenus (Alba Iulia, Sarmizegetusa, Zlatna). 22. Juppiter Erapolitanus (Vețel); 23. Mithras (Alba Iulia, Doștat, Moigrad, Pojejena, Reșca, Sarmizegetusa, Slăveni, Turda, Vețel). 24. Sol (Alba Iulia, Șard, Vețel). 25. "Zei palmyro-sirieni" (sarmizegetusa). 26. "Zei patriei" (Sarmizegetusa); 3 sunt nord-africani: 27. Caelestis (Sarmizegetusa). 28. Isis (Sarmizegetusa, Turda, Vețel). 29. "Zei mauri" (Vețel); câte unul, microasiatic: 30 Cybele (Turnu Severin) și celto-germanic: 31. Dominae (Alba Iulia). În plus, sunt 8 atestări ale cultului oficial (și al Romei), căruia i se edifică clădiri (am considerat localitățile un tot unitar, deoarece în cadrul aceleiași așezări pot fi sesizate numeroase epigrafe, amintind de diverși preoți ai aceluiași cult; de pildă, la Sarmizegetusa, în afară de palatul augustailor, multe sunt inscripțiile care "vorbesc", cu diferite ocazii de *ordo Augustalium*). Informațiile apar la Alba Iulia, Cluj, Grădiștea de Munte, Sarmizegetusa - un număr de 3: amintitul palat și colegiul preoțesc, sanctuarul *in honorem Domus Divinae*, poate templul Romei și al lui Augustus - EM 22 ?, Turda, Turnu Severin).

Discuția despre identificarea unor locașe de cult în provincia noastră nord-danubiană, nu poate fi încheiată fără a pune problema, - măcar logică -, de ființarea unor temple închinat "Triadei Capitoline", așa cum se găsesc analogii în alte regiuni ale Imperiului, dar despre funcționarea cărora nu avem, deocamdată, - poate cu puțini sorți de izbândă la Celeiu, săpături amatoare și obscure, în anul 1869 -, nici o dovadă reală.

Din cele expuse, se poate concluziona că politica de edilitate romană în Dacia și sub aspect religios, a avut un caracter pregnant, contribuind, astfel, și ea la integrarea cât mai rapidă a provinciei traiane în marea comunitate a popoarelor latine.

RÉLIGION ET URBANISME EN DACIE ROUMAINE**(Résumé)**

Un rôle important dans la politique édilitaire romaine en Dacie, l'a eu la construction des édifices religieux (type templum, sacellum, fanum, sacrarium, mithraeum). Ayant comme base les recherches archéologiques et les témoignages épigraphiques, l'auteur identifie 24 localités de la province (villes, stations thermales, champs militaires, points douaniers, agglomérations rurales) où se sont dépistés des édifices du genre (Alba Iulia, Băile Herculane, Cășeu, Celeiu, Cioroiu Nou, Cluj, Doștat, Geoagiu Băi, Grădiștea de Munte, Inlăceni, Jupa, Marga, Moigrad, Pojejena, Războieni, Reșca, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Săcelu-Gorj, Slăveni, Șard, Turda, Turnu Severin, Veșel, Zlatna).

En ce qui concerne les saintes demeures, elles sont dédiées aux divinités diverses: culte officiel impérial et du Rome, 15 divinités classiques, une microasiatique, 11 orientales, 3 nord-africaines et une celto-germanique.